

Педагогічна діагностика соціалізації підлітків

Соціалізація як процес входження індивіда в культуру суспільства й активну взаємодію з ним має свої особливості на кожному віковому етапі. Одним з таких етапів є підлітковий вік. Характерні для нього особливості виявляються в тому, що рушійними силами розвитку підлітків постають суперечності між новими потребами і можливостями їх задоволення; зростаючою фізичною та інтелектуальною спроможністю і засвоєними на попередньому віковому етапі формами стосунків з дорослими, які є неадекватними в нових умовах особистісного розвитку. Підліткам притаманне рольове експериментування, тобто пошуки індивідуальних ролей, які надавали б їм можливості для самоствердження і відчуття ідентичності. Внаслідок випробовування різних, часто неоднозначних соціальних ролей їхня поведінка набуває непослідовності й суперечливості.

Іншим важливим моментом підліткового віку, що безпосередньо впливає на перебіг соціалізації, є започаткування формування моральної свідомості, уявлень і переконань щодо людських відносин. Безумовно, певні моральні уявлення є і в молодших школярів, але вони найчастіше просто відтворюють те, що чують від учителів і батьків. У підлітковому віці діти починають замислюватися над моральними проблемами і формувати власне ставлення до них.

У підлітків починає формуватися більш-менш певний світогляд, з'являється потреба в розумінні або принаймні пізнанні інформації, яка надходить до них із зовнішнього середовища через різноманітні канали. І хоча їхні судження, особливо на рівні молодшого підліткового віку, є поверховими, часто односторонніми, сама потреба в таких знаннях створює сприятливі умови для їх соціального становлення [4, с. 9].

Отже, підлітковий вік у плані соціалізації позначений суперечностями, основні з яких полягають у тому, що, з одного боку, діти відкриті для спілкування та взаємодії із соціумом, прагнуть одержати з нього різноманітну інформацію для вибудови свого внутрішнього світу та здійснення поведінкових актів, а з іншого, - налаштованість на рольові експериментування, які доволі часто відзначаються неадекватністю існуючим реаліям, значно утруднюють цей процес.

З метою визначення основних труднощів, які гальмують процес соціалізації дітей підліткового віку, нами було проведено педагогічну діагностику учнів 5 - 9 класів. Необхідність такої діагностики зумовлювалася тим, що для вибору засобів подолання наявних труднощів треба знати, в чому саме вони полягають, які є найбільш властивими саме для підлітків. Адже тільки знаючи "слабкі сторони" особистісного становлення, в тому числі й соціального, можна виробити стратегію і тактику їх подолання.

При розробці методики експерименту, виходили з того, що на відміну від психологічної діагностики, яка спрямовується переважно на розробку і впровадження методів виявлення і вимірювання індивідуально-психологічних особливостей індивіда шляхом діагностування його інтелектуального та особистісного розвитку, педагогічна діагностика спрямована на вивчення внутрішнього світу дитини, взаємин у колективах, тенденцій розвитку кожної особистості. Найхарактернішою ознакою педагогічної діагностики є те, що вона слугує теоретичним підґрунтям наступної педагогічної діяльності, дає змогу визначити зміст, форми і методи її реалізації [1, с. 12].

У роботі також враховували положення Л.Фрідмана про те, що для ефективності педагогічної діагностики недостатньо одних спостережень за дітьми, а короткочасне спілкування з ними створює "лише ілюзію про знання та розуміння особистісних особливостей окремих учнів". Така ілюзія "може призвести до помилок і, в кінцевому рахунку, до великих втрат". Для запобігання цьому "необхідно доповнювати щоденні спостереження ... об'єктивними методами вивчення процесу їхнього розвитку - фізичного, морального, культурного, психологічного і соціального" [5, с. 6].

В основу роботи покладали також вимоги щодо інформації, яка одержується за допомогою різноманітних методів педагогічної діагностики [2, с. 73]. Ця інформація має відзначатися:

- адекватністю - однозначним відображенням стану об'єкта, що діагностувався;
- об'єктивністю - відсутність суб'єктивних чинників під час збирання та опрацювання інформації до тієї міри, якою це можливо в певній ситуації. Найчастіше об'єктивність встановлюється шляхом повторного (додаткового) збирання інформації або паралельного її фіксування незалежними спостерігачами (вчителями, шкільними психологами);
- достатністю - інформація повною мірою має задовольняти умови і завдання щодо вивчення стану об'єкта, який діагностується.

Мета статті - розкрити основні напрями педагогічної діагностики з вияв-

лення труднощів, які негативно впливають на соціалізацію підлітків.

Зважаючи на об'єкт нашого дослідження - соціалізованість дітей підліткового віку, - найбільш адекватними його меті методами вважали такі: метод незакінчених речень, метод реконструкції суб'єктивних семантичних просторів, анкетування, тестування, ранжування, цілеспрямовані педагогічні спостереження з фіксацією необхідних фактів; методи математичної статистики використовувалися для вимірювання та узагальнення кількісних результатів.

На користь використання у процесі педагогічної діагностики методу незакінчених речень свідчить те, що одержана за його допомогою неструктурована інформація, є найбільш релевантною уявленням респондентів. Цей метод давав змогу провести якісний аналіз сукупності реакцій на певний стимул. Крім того, метод незакінчених речень забезпечував виявлення як когнітивних, так і емоційно-ціннісних складових соціалізованості підлітків. Як поняття-символи використовувалися (наприклад, у роботі з учнями 5-6 класів) поняття "моральність", "моральні норми".

Результати оброблялися за такими показниками:

- виявлення змістових характеристик, де одиницями аналізу виступали виокремлені категорії;
- якісний аналіз отриманих реакцій на поняття-стимули;
- кількісний аналіз - загальна кількість реакцій, частотний аналіз реакцій, міра узгодженості реакцій.

Виявлення емоційно-ціннісного ставлення підлітків до моральності, моральних норм проводили за додатково введеною шкалою "позитивність, нейтральність, негативність". Теоретичною засадою для введення шкали стали класичні твердження про єдність когнітивних та афективних процесів. Таким є, наприклад, твердження С.Рубінштейна: "Психічні процеси, взяті в їх конкретній цілісності, - це процеси не тільки пізнавальні, а й "афективні", емоційно-вольові. Вони віддзеркалюють не тільки знання про явища, а й ставлення до них; у них відбиваються не лише самі явища, але й їхнє значення для суб'єкта, що їх віддзеркалює, для його життя та діяльності. Справжньою конкретною "одиницею" психічного є цілісний акт віддзеркалення об'єкта суб'єктом". Це утворення, згідно з думкою С.Рубінштейна, "завжди певною мірою містить єдність двох протилежних компонентів - знання та ставлення, інтелектуального й афективного" [3, с.189].

Метод реконструкції суб'єктивних семантичних просторів. Під простором розуміється сукупність певним чином організованих ознак, які описують і диференціюють об'єкти.

У нашому дослідженні цей метод використовувався для реконструкції стереотипних образів "Я", "школа", "сім'я", "інші люди". Запропоновані образи ми розглядали як схематизовані уявлення про тип особистості, властивий певним соціальним групам. Типаж-стереотип, з одного боку, є засобом категоризації іншої людини як представника певного простору, а з іншого - еталоном і мірилом самосвідомості індивіда. Тобто, якщо запропонувати респонденту, для якого належність до сім'ї, взаємини з її членами, позитивне ставлення до навчальної діяльності і вчителів, інших людей є значущими, оцінити власне "Я", то такі оцінки будуть близькими. Це свідчатиме про залученість образу "Я" до образу соціальних груп і соціальних суб'єктів, а отже, може виступати показником ефективної соціалізації.

Для одержання конкретних даних за цим напрямом педагогічної діагностики запроваджували модифікований варіант тесту-опитувальнику "Методика визначення особистісної адаптованості школярів" [6, с.20], зміст якого поділявся на чотири названі вище сфери: "Сім'я", "Школа", "Інші люди", "Власне Я".

Варіанти відповідей оцінювалися в такий спосіб: "дуже позитивне" ставлення - 5 балів; "позитивне" ставлення - 4 бали; "нейтральне" або відсутність оцінки - 0 балів; "негативне" - 4 бали і "дуже негативне" ставлення - 5 балів. Найвища кількість позитивних балів становила 70 і свідчила про максимальний рівень особистісної адаптованості підлітка до визначених сфер; кількість балів у проміжку від 35 до 51 - про неадаптованість, а від -70 до 34 - про дезадаптованість. Усередині кожного з цих рівнів вирізняли певні підрівні, які визначалися відповідно до кількості набраних респондентами балів.

Процедура обробки даних полягала в аналізі одержаних за кожним образом (за сукупністю напрямів) даних по горизонталі, потім - до всіх образів по вертикалі і підраховувалася загальна кількість підлітків, належних до певного стереотипного образу, який відповідав одному з трьох рівнів - адаптованості, неадаптованості і дезадаптованості до виокремлених сфер.

Розподіл учнів за рівнями та підрівнями особистісної адаптованості до образів "сім'ї", "школи", "інших людей", "Я" подано в табл. 1.

Найбільша кількість підлітків, охоплених педагогічною діагностикою, належить до середнього рівня адаптованості до визначених образів. Загалом же адаптованість виявлена у 72,9% підлітків. Неадаптованість у сумарному визначенні (невизначений і очевидний підрівні) характерна для 20,6% респондентів, а дезадаптованість (за сукупністю підрівнів) - у 6,5%. Серед підлітків експериментальних класів не було виявлено жодного ані з максимальним рівнем адаптованості, ані із суперкритичним.

Таблиця 1

Рівні особистісної адаптованості підлітків

Вид соціально-психологічної адаптації	Рівні функціонування особистісної адаптованості	Показники адаптованості в балах	Кількість підлітків, %
I - адаптованість	1.а)Максимальний;	70	-
	б)дуже високий	Від 68 до 69	2,3
	2.Високий	Від 64 до 67	8,7
	3.Середній	Від 58 до 63	34,2
II - неадаптованість	4.Низький	Від 52 до 57	27,7
	5.Невиразний	Від 45 до 51	11,5
III - дезадаптованість	6.Очевидний	Від 35 до 44	9,1
	7.Ситуативний	Від 25 до 34	3,9
	8.Стійкий очевидний	Від 16 до 24	3,4
	9.а)Критичний;	Від 0 до 15	0,2
	б)суперкритичний	Від 70 до 1	-

Інший напрям педагогічної діагностики передбачав визначення рівнів соціальної ідентичності підлітків. Учням пропонувався перелік якостей, серед яких вони мали обрати ті, які є характерними для них самих, а також ті, які поцінуються ними в "ідеальній", на їхній погляд, людині. Кожна якість оцінювалася 1 балом. Підраховували різницю між балами "ідеального" образу і наявного "Я". Чим ближчою до нуля була різниця, тим вищим був рівень соціальної ідентифікації підлітків. При обробці даних увага надавалася також знаку, одержаному в результаті підрахунків показника. Цей знак давав змогу визначити, чи сприймає дитина себе більш (у разі позитивного знака), чи менш (у разі негативного значення) такою, що має соціальне поцінування порівняно з ідеалом.

Обчислення одержаних результатів показало, що високий рівень соціальної ідентифікації є характерним для 12,3% респондентів, оптимальний - для 21,4%, середній - для 43,4% і низький рівень - для 22,9% підлітків.Щодо другого напрямку цього дослідження, з'ясовано, що на високому рівні поцінування себе порівняно з "ідеалом" перебуває 12,5% підлітків, на оптимальному рівні - 22,2%, на середньому - 44,0% і на низькому - 21,3%.

Таким чином, між рівнем соціальної ідентифікації та рівнем власного поцінування стосовно "ідеалу" існує кореляційний зв'язок, що відповідним чином позначається на соціалізованості підлітків.

Для успішної соціалізації важливе значення має сформованість потреби "бути зрозумілим для інших", тобто вміння здійснювати рефлексію - давати собі і своїм вчинкам об'єктивну оцінку, розуміти, як тебе сприймають інші. Для успішності дії механізму рефлексії підліток повинен мати знання про навколишню дійсність, про інших людей, про самого себе.

Певні відомості з цього приводу були одержані в процесі попереднього виду діагностики, а також за допомогою анкет "Вивчення вихованості учнів", "Що ти найбільше цінуєш у людях?", "Вивчення стосунків у класі", внаслідок реалізації "Програми спостережень за учнями".

Так, за результатами аналізу відповідей на запитання анкети "Вивчення вихованості учнів" з'ясували, що "часто" над своїми вчинками замислюється лише 14,3% підлітків, "досить часто" це робить 26,8% дітей підліткового віку. Водночас 29,6% респондентів зазначили, що роблять це "дуже рідко", а 29,3% - "рідко".

Такі показники є свідченням недостатньої сформованості у підлітків рефлексії, відсутності у них уваги до оточуючих та їхньої думки.

Прояви брутальності визнає у себе 31,6% підлітків, убагаючи в цьому свідчення своєї сили і вищості. Тобто, вони вважають брутальну поведінку позитивною якістю. Іншим недоліком, який було виявлено за цим анкетуванням, слід назвати такий: обмірковуючи відповідь, підлітки (особливо хлопці) цікавилися, що слід вважати брутальністю: "це, коли я комусь поцілів у голову чи дав опір тому, хто до мене в'яжеться?", "якщо я постійно сперечаюся з татом за комп'ютер, це брутальність чи ні?". Ці та аналогічні запитання дають змогу твердити про недостатній рівень сформованості у підлітків когнітивної складової соціалізації, що утруднює їх орієнтацію в життєвих ситуаціях. Близько третини підлітків зазначили, що вони ніколи не скоюють брутальних учинків, хоча результати наших спостережень певною мірою спростували ці твердження майже в половині респондентів цієї групи.

На визначення рівнів сформованості рефлексії спрямовувався також тест "Чи приємно зі мною спілкуватися".

Тест містив 11 запитань, на які треба було дати відповідь "так" або "ні". За відповіді "так" на запитання 1, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11 і "ні" на запитання 4 підліткам нараховувалося по 1 балу.

Оцінка 1-3 бали означала, що дитина є мовчуним, від якого важко дочека-

тися слова, або настільки зайнята тільки собою, що її намагаються уникати. Тобто, з нею важко спілкуватися, а іноді й неприємно це робити.

Оцінка 4-6 балів свідчила, що дитина не надто товариська, але завжди уважна і приємна як співрозмовник. Часом, коли в неї немає настрою, вона буває неухважною.

Оцінка 9-11 балів свідчила, що дитина вважається серед друзів і знайомих дуже приємним партнером у спілкуванні. Але іноді їй буває важко від тієї ролі, яку їй доводиться інколи грати, щоб не розчарувати оточуючих.

За результатами педагогічної діагностики до першої групи (1 - 3 бали) було віднесено 38,4% підлітків, до другої (4-6 балів) - 32,3% респондентів і до третьої (9-11 балів) - 29,3%.

Ці результати підтвердили дані попереднього напрямку діагностики щодо недостатньої сформованості в підлітків рефлексії, а також засвідчили недостатню сформованість у них умінь конструктивного спілкування. Обидва ці показники є свідченням існування в підлітків труднощів у встановленні і розвитку контактів з оточуючими, що, зважаючи на їх вікові особливості, значно утруднює процес соціалізації.

Одним з показників успішної соціалізації є адекватна самооцінка. Така самооцінка є й у молодших школярів, але вона здебільшого залежить від оцінки дорослих. У підлітків самооцінка набуває більшої самостійності та автономності, що часом утруднює забезпечення позитивного впливу на них.

Дітям підліткового віку характерна налаштованість на позитивну самооцінку, що робить їхню поведінку не зовсім логічною, а отже, утруднює соціалізацію. Ця думка набула підтвердження в процесі цілеспрямованих спостережень. Було виявлено, що доволі часто завищена самооцінка притаманна підліткам, які мають проблеми з навчання та дисципліни. Наявність таких проблем уже сама по собі свідчить про труднощі соціалізації, а низька оцінка з боку оточуючих, яку такі учні одержують через означені проблеми, призводить до виникнення в них "афекту неадекватності", провокуючи подальше порушення поведінкових норм. Якщо такі прояви не набувають коригування, їх носій поступово відторгується оточуючими. А це, своєю чергою, не лише утруднює соціалізацію, а й може призвести до формування асоціальної особистості.

Вагому роль у житті підлітка відіграє залучення до групи, яка стає для нього не лише місцем спільного проведення часу, ігор, а й середовищем самоствердження. Схвалення і симпатію, яку багатьом підліткам важко одержати від дорослих, вони прагнуть набути в групі однолітків. Думка групи та її оцінка набуває для підлітка першості порівняно з іншими факторами. Бути в гру-

пі - одна з найбільш помітних потреб підлітків.

Ми розглядаємо залученість до групи як важливий чинник успішної соціалізації. Адже саме завдяки внутрішньогруповому спілкуванню, дитина підліткового віку легко і природно засвоює моральні норми, соціальні ролі, у неї формуються світоглядні настанови, цінності, самооцінка (завдяки практичній перевірці її вартості) стає більш адекватною. (Зрозуміло, що мається на увазі соціально адаптовані групи).

Зважаючи на це, в процесі педагогічної діагностики вивчали міру залученості підлітків до груп однокласників. Прийняття групою дитини розглядали як позитивний аспект її соціалізації, а відторгнення, небажання спілкуватися - як труднощі, що перешкоджають набуттю та відтворенню соціального досвіду.

Інформацію про налаштованість підлітка до групової взаємодії і спілкування одержували за допомогою анкетування. Оскільки, як уже зазначалося, прагнення до групової життєдіяльності є природною потребою дітей підліткового віку, припускали, що небажання до групових контактів, заперечення їх необхідності може бути свідченням наявності в підлітка таких якостей, які утруднюють його спілкування з однолітками.

Обов'язковою складовою роботи були педагогічні спостереження в природних умовах, які давали змогу не лише переконатися в дійсній залученості підлітка до групи, а й з'ясувати міру цього залучення, рольовий статус у групі, а також виявити причини відторгнення тієї чи іншої дитини групою.

Найбільш поширеними причинами неприйняття до групи є "сексоцтво" і "зрада". Натомість вірність "товариському кодексу" "відкриває двері" в групу. Такий "кодекс" можна було б вважати позитивним моментом. Проте дуже часто, особливо в 7-9 класах, його на озброєння беруть слабо встигаючі й недисципліновані учні, яких у класі зазвичай не менше третини. Як наслідок, вони стають основними репрезентантами "нормованої" поведінки, яка характеризується брутальністю, використанням ненормованої лексики, прогулами тощо. У реальності такі дії є проявом протесту проти невизнання, низької оцінки з боку дорослих. Але "товариський кодекс" робить усе це своєрідною шкільною традицією, яка не викликає осуду навіть у добре встигаючих і вихованих учнів.

Труднощі в соціалізації підлітків зумовлюються і такою особливістю цього віку, як підвищена агресивність, конфліктність. У зверненні один до одного вони надають перевагу використанню грубих слів, "крутих" виразів. Особливо це характерне для хлопців, хоча помітною є тенденція переймання такої поведінки й дівчатами. Ці прояви підтримуються хибними уявленнями

про стереотипи взаємин. Прагнення до самоствердження призводить до високого поцінування позиції сили, а механізм раціоналізації перетворює такий тип поведінки у сталі уявлення і переконання.

Результати педагогічної діагностики засвідчили, що неприйняття в групу по-різному переживається підлітками, а наслідки такого переживання можуть виявляти в таких діях:

- намагання підвищити свій "авторитет" за допомогою сили (образи, грубощі, бійки з однокласниками, насамперед тими, хто має позитивний "образ", слабкими, тихими учнями або неприйнятими у групу);
- прагнення заслужити схвалення у лідерів за допомогою прихованого підлабуництва, того ж "сексоцтва", наговорів на інших;
- повне ігнорування однокласників, пошуки групової взаємодії поза межами школи.

Безумовно, схарактеризовані нами риси підлітків, що утруднюють їхню соціалізацію, не поширюються на всіх дітей цього віку. За результатами педагогічної діагностики до них належить 28,7% учнів 5-9 класів. Ця кількість може бути зменшена завдяки проведенню певним чином організованої виховної роботи, спрямованої на подолання тих труднощів, з якими стикаються підлітки в процесі соціалізації.

Література:

1. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика / К.Ингенкамп. - М.: Педагогика, 1991. - 240 с.
2. Мартиненко С.М. Діагностична діяльність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика: Монографія / С.М.Мартиненко. - К.: КМПУ ім. Б.Грінченка, 2008. - 434 с.
3. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - М.: Педагогика, 1973. - 389 с.
4. Трухін І.О., Шпак О.Т. Виховна робота з учнями середнього шкільного віку // Практична психологія та соціальна робота. - 2004. - № 9. - С. 9 - 17.
5. Фридман Л.М. Изучение процесса личностного развития ученика: Изд.2-е испр./ Л.М.Фридман. - Воронеж: НПО МОДЕК, 1998. - 64 с.
6. Фурман А.В. Методика визначення особистісної адаптованості школярів // Наук.-метод. зб. "Психологія" / А.В.Фурман. - К.: Освіта. - 1993. - № 41. - С. 20.